

УДК 82.09:821.161.2Процюк:929

DOI: 10.31471/2304-7402-2019-3(55)-309-316

**БІОГРАФІЧНІ РОМАНИ С. ПРОЦЮКА
В ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНОМУ ВИМІРІ****А. Є. Черниш**

*Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка;
кафедра української мови та літератури;
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87*

У статті розкрито основні маркери інтертекстуальності у романах С. Процюка «Троянда ритуального болю» й «Маски опадають повільно» та їхнє функціонування у текстовій площині твору. Інтертекстуальний потенціал біографічних романів С. Процюка проявляється в архітекстуальності, що виявляється у змішуванні жанрових кодів, та власне інтертекстуальності, заявленою переважно давньогрецькими міфами і міфологемами (Кассандра, Діоніс, Аріадна, Орфей, Вічна Жінка, Сізіф, Сцилла і Харибда), а також міфемами сну. Художньо вмонтовані у структуру творів образи з давньогрецької міфології сприяють уподібненню трагічного світосприйняття героїв (Василь Стефаник), гедоністичного й ідеалізованого уявлення про життєтворчість, ризикованого й авантюрного устрою (Володимир Винниченко) тощо. Уведені у текстову площину роману «Троянда ритуального болю» численні імена відомих митців і політиків (Григорій Сковорода, Конфуцій, Сенека, Нерон, Ніцше, Бодлер, Мопассан, Гітлер, Сталін) здебільшого пояснюють спосіб думання, сприйняття і розуміння, а також творчу манеру, інтелектуальний і духовний розвиток Володимира Винниченка. Заявлений у романі про Василя Стефаника архетип Матері посилює інтертекстуальний потенціал твору, виокремлюючи мотиви туги, суму, втрати.

Ключові слова: *архітекстуальність, власне інтертекстуальність, міфи, міфологеми, алюзії.*

Український літературний процес початку XXI ст. неможливо уявити без постаті С. Процюка. Він міцно закріпився на позиціях талановитого біографа й майстра психологічної прози. У поле його біографічних зацікавлень потрапляють відомі українські митці, чия життєтворчість спонукає до активних рецепцій і мистецьких ревізій. Серед низки визначних постатей, які стали об'єктами його художньо-літературних студій, – Василь Стефаник, Володимир Винниченко, Архип Тесленко.

Як засвідчує творчість С. Процюка, інтертекстуальність є його самобутньою і однією з ключових рис ідіостилю письменника, що найповніше простежується у біографічній прозі. Романи С. Процюка «Троянда ритуального болю» й «Маски опадають повільно» яскраво репрезенту-

ють палітру інтертекстуальних маркерів. **Мета статті** полягає у дослідженні інтертекстуальних проявів у романах С. Процюка «Троянда ритуального болю», «Маски опадають повільно».

Обґрунтовані у працях Р. Барта, Ю. Кристевої, Ж. Дерріди, Ж. Жеттета, М. Бахтіна, Ю. Лотмана та ін. теоретичні засади інтертекстуальності на сьогодні учені активно освоюють із метою виявлення і дослідження інтертекстуальних кодів у літературному творі (В. Агеєва, О. Бердник, О. Боярчук, С. Павличко, В. Просалова та ін.). Під інтертекстуальністю, як правило, розуміють комунікаційну властивість твору, що реалізується у конкретному засобі або прийомі вираження авторської позиції, і виступає як організовуючий смислотворчий чи формотворчий чинник художнього тексту. Це невід'ємна властивість будь-якого тексту вступати в діалог з іншими текстами (М. Бахтін).

Романи С. Процюка «Троянда ритуального болю» й «Маски опадають повільно» – зразки глибокої психологічної біографічної прози, що розкривають складні, а почасти й досить суперечливі життєві шляхи відомих українських письменників Василя Стефаника й Володимира Винниченка, чії долі були сповнені життєвих негараздів, творчих надій та поривань. Однак романи С. Процюка – не лише художньо-біографічні розвідки про життєтворчість Василя Стефаника й Володимира Винниченка, але й глибоке психоаналітичне дослідження постатей митців: «Троянда ритуального болю» С. Процюка – психоаналітичні версії історії загублених кохань, письменницьких страждань, палітра символів, дослідження творчого мовчання як втечі від перевтоми» [3, с. 4]. Біографічні романи С. Процюка становлять синтез біографічного та психологічного матеріалів, потребуючи вдумливого й уважного прочитання. Ці твори містять численні культурно-національні стратегії й коди, що сприяють ревізії оцінок життєтворчості талановитих українських митців.

На особливу увагу заслуговує жанрове кодування біографічних романів С. Процюка, позаяк репрезентовані твори – це художньо-мистецький сплав жанрово самостійних, хоч і близьких генологічних кодів, – біографії, сповіді, автокоментування, епістолярію, мемуарів тощо. З цього приводу слушно взяти до уваги коментар-роздум автора біографічних романів: «Моє нове – не спроба вийти за межі жанрового канону. Звісно, перечитав усе, що зміг, бо самими рефлексіями біографічного роману не наповниш. Навіть мої алегорії ґрунтуються на фактах, узятих зі Стефаникового епістолярію» [1, с. 4]. Тому твори С. Процюка жанрово є близьким не лише до біографічного роману, а й певною мірою нагадують щоденниково-епістолярну нарацію, що слушно потрактовувати як найбільший вияв інтертекстуальності на рівні змішування жанрів – архітекстуальності.

Інтертекстуальна матриця біографічних романів С. Процюка переважно проявляється на інтуїтивному рівні, що насамперед черпається з епістолярної і мемуарної спадщини Василя Стефаника та Володимира

Винниченка. У творах також потужно використано прийоми власне інтертекстуальності, заявлені у цитатах, алюзіях, ремінісценціях тощо.

У романі С. Процюка «Троянда ритуального болю» прийом кольорозіставлення слугує підтекстовим виразником одвічної людської проблеми: боротьби темних і світлих сил. У творі переважає чорно-біла тональність. Такий прийом кольороконтрастності зображення життєпростору головного героя викликає певний діапазон асоціацій у реципієнта, підсилюючи емоційну картину твору, та орієнтований викликати психологічні реакції у читача: «У Стефаника є багато кольорів, але всі вони підпорядковані чорно-білому чи біло-чорному кольоровому царству. Чорний – це строгість, жалоба і біль. Білий – сподівання, урочистість і святковість» [3, с. 24]. Контрастність кольорів сприяє розумінню екзистенційних мотивів у романі: боротьби добра і зла, святості й нечистивості, щастя й трагедії у житті Василя Стефаника.

Прийом кольорозіставлення суголосний із категорією вибору в екзистенціалізмі. У творі вибір постає багатоплановою категорією: вибір роду діяльності, вибір життєвих позицій, вибір друзів, вибір жінок тощо. На останньому автор особливо драматизує, поєднуючи прийом кольоровведення у текстову площину з цитатами з українських народних пісень, щоб підкреслити образ жінки-мрії головного героя: «... напевне, ці жінки мусили мати здатність до жертвовності, *щоб співати колір чорний, взяла б голос твій*, і навіть до самозречення, *одному тобі покорна, я співаю колір чорний*, вони повинні бути не ексцентричними акторками, а хранительками, *бо то колір мій...*» [3, с. 24], – зазначає С. Процюк у романі. Таким чином, прийом кольорового протиставлення допомагає уявити мотив туги-суму та концепт вибору в Стефаниковому житті.

Перепусткою до декодування образів Василя Стефаника й Володимира Винниченка у романах слугують підтекстові площини, що виражені через прийоми цитування, стилізації, уведення міфологем у текстову структуру. Скажімо, втілення образу Кассандри у романі «Троянда ритуального болю» сприяє потрактуванню психообразу Василя Стефаника шляхом порівняння психотипу українського письменника з міфічною царівною. Образ українського письменника у творі уподібнюється трагічному образу Кассандри у міфі. У такий спосіб С. Процюк художньо паралелізує строкату долю митця: «Кассандра була просто не здатна відчувати у житті тепло, радість і надію, хоч знала, що таке існує [...]». Зате вона мала посилену здатність відчувати тривожні, деструктивні аспекти життя» [3, с. 56]. Отже, вводячи у текстову площину міф про Кассандру, автор наголошує на подібності психічної вдачі Василя Стефаника та Кассандри.

Давньогрецький міфологічний простір активно заявлений і в романі С. Процюка «Маски опадають повільно». Автор майстерно вводить у художню площину міфічних істот і богів – Зевса, Діоніса, Аріадну, Орфея, Сциллу і Харибду, напівміфічного царя Сізіфа, ремінісценцію на

Троянське царство. Ймовірно, подібний арсенал інтертекстуальних засобів сприяє наближенню високих ідеалів і почувань Володимира Винниченка, який особливо гостро відчував потребу в ідеалізації власного життя. Він, прагнучи кардинальних змін у політичному й суспільному укладі країни, вбачав удосконалення й у власному життєстрої. «Може, ти би створив ідеальну країну УТ, Україну Троянську, де м'яка, тепла і трохи вайлувата ментальність сполучилася б із античною героїкою, трагіком і первісністю? І ти, о новітній докторе Моро, витворив би інший тип української людини, виконавши до кінця свою натхненну місію?» [2, с. 34-35], – зауважує С. Процюк у романі.

Образ Володимира Винниченка подеколи алюзійно наближається до образу Діоніса, який слугує уособленням насолоди, екстазу, натхнення, почасти розтління. Очевидно, автор невипадково асоціює образ українського письменника з міфічним спокусником, який повсякчас метався між Винниченком-Орфеєм і Винниченком-звабником і вільнолюбом: «Послідовників великого Діоніса серед чоловіків не так і багато. Тим паче Володимир не був чистим діонісійцем-звабником. Він шукав ту, яка могла б усе поєднати. Адже навіть Діоніс добре знав, що одна кохана жінка вміщує у собі всіх інших, а всі інші ніколи не зможуть замінити одну, кохану» [2, с. 111]. Увиразнюючи міфотло роману «Маски опадають повільно», автор вводить також і згадку про міфічну Аріадну, вірну й пристрасну супутницю Діоніса, образ якої прозоро накладається на образ коханої Діти (Розалії Ліфшиць). Щоправда, зачасти С. Процюк вживає й інші міжкультурні означення – Вічна Жінка, матріархальна жриця, Всесвіт жіночий, Єва і навіть Велика Матір, щоб деталізувати особливо важливе і навіть майже сакральне значення дружини у житті Володимира Винниченка та означити колосальний вплив цієї жінки на творчий поступ героя.

Психологічне тло біографічного роману про Володимира Винниченка посилюється введенням стійкого інтертекстуального конструкту «між Сциллою і Харибдою», що увиразнює у героя усталене відчуття розщеплення, метушливості, безвиході, балансування на межі. Володимир Винниченко повсякчас лавірував між країнами, людьми, рідними, власними переконаннями. Його життєвий уклад воістину нагадував життя між Сциллою і Харибдою, небезпечне, неспокійне, тривожне, ризиковане: «Ти всюди чужий, завжди знаходишся між Сциллою і Харибдою, між Малоросією і Великоросією, між сумнівами і незламністю, завжди у пошуках небагатьох рідних тобі душ і дорогих облич...» [2, с. 136]. Такий утривавлений стан неспокою і постійного вибору виробив в українського митця особливу психологічну налаштованість до світу. Він виплекав у собі дивовижну здатність пристосовуватися навіть до найнесприятливіших умов. Володимир Винниченко міг бути водночас дипломатичним і безапеляційним, ніжним і жорстоким, тактовним і непогамованим, стриманим і непередбачливим. Така психологічна вдача, найімові-

рніше, якнайвиразніше втілилася в образі багатолікого бога Януса, який володів численними масками, що й слугує ключем до розкодування назви роману – «Маски опадають повільно»: «Ти так багато знаєш про роздвоєння і муки вибору, про маски багатолікого Януса і перешкоди на шляху, що вже мусив би подолати той шлях» [2, с. 79].

Застосовані С. Процюком міфи, міфеми, міфологеми виражають культурно-історичний досвід автора, розкривають феномен авторської свідомості, забезпечуючи ремінісценцію до античного культурного досвіду і потребуючи глибокого компаративного аналізу постатей Василя Стефаника і Володимира Винниченка.

С. Процюк у романі «Маски опадають повільно» подає перелік імен, що були своєрідними духовними орієнтирами для українського письменника, художника і політика, які впливали на його спосіб думання, сприйняття і розуміння, а також творчу манеру, інтелектуальний і духовний розвиток, – Григорій Сковорода, Конфуцій, Сенека, Нерон, Ніцше, Бодлер, Мопассан.

На особливу увагу заслуговує характеристика двох ключових постатей в історії ХХ століття – Адольфа Гітлера та Йосифа Сталіна, з чіткими іменами Володимир Винниченко пояснює крах європейської й української політики й культури. Вони, в уявленні головного героя, є вагомими ідентентами, що спровокували подальшу цивілізаційну деструкцію, хаос, тотальний контроль, зомбування, суцільний жах і тривогу. Руйнівна ідеологія тоталітаризму змусила Володимира Винниченка шукати свого шляху, життєвого виповнення, до якого митець прийшов поступово. Філософія конкордизму Володимира Винниченка стала осердям його психічної витривалості й душевності, гармонійності й природності, що різьчило суперечило панівним настроям у центральній і східній Європі першої половини ХХ ст. Як зауважує С. Процюк у романі, «треба стати близьким до природи, легким у тілі і легким думками. Ти відчуваєш, як кожна клітинка починає оживати, – і це теж рятує від безнадії, що насувається на Європу через двох нереалізованих митців – художника і поета, джугашвілі і шикльгубера» [2, с. 239]. Отже, Гітлер і Сталін стали символічними подразниками, що спонукали головного героя до ревізії життєвих цінностей та вироблення своєї стоїчної філософії життя.

Яскравим виявом авторського розуміння складності та унікальності постатей головних героїв є прийом сплетіння двох світів – реального та ірреального. Так, міфологема сну відсилає реципієнта до явищ ірреальної дійсності, непідвладних законам логіки та здорового глузду. Вживлене у текстову структуру явище сну дозволило авторові витворити концептуальне поняття роздвоєння внутрішнього світу Василя Стефаника й Володимира Винниченка, що призвело до появи конфліктів із власними Я, а також викликало суперечності та дисгармонію.

Згідно з структурно-змістовим задумом роману С. Процюка «Троянда ритуального болю» сновидіння Василя Стефаника повторювалися у

найбільш психічно напружені та вирішальні моменти життя головного героя: на початку становлення творчості письменника, на вершині творчої активності та на схилі літ, перед смертю. Ймовірною причиною появи снів вважаємо комплекс страхів і тривкість психічної системи письменника перед славою, невдачами та розчаруванням, символічними виразниками яких стали троянда, лавровий вінець та барило «Надламана віра».

Оніричний простір роману С. Процюка «Маски опадають повільно» також увиразнює інтертекстуальний потенціал твору. Сни Володимира Винниченка відзначаються глибинним підсвідомим прагненням героя проробити отримані травми або осмислити ключові моменти у його житті. Так, сні з участю Марії, першої коханки Володимира, символізують ранні й чисті почуття, що стали своєрідним мірилом любовців. Образ матері, який раз-по-раз зринав у сновидіннях героя, вказує його глибоку дитячу травму, базовану на браці й обмеженості материнської уваги й любові, внаслідок чого Володимир шукав інших джерел любові й насолоди. Античні образи Титанів, Геракла, Гулівера, з якими асоціював себе Володимир Винниченко у снах, вказують приховані гедоністичні уявлення українського письменника про себе. Уявляючи себе велетом, у такий спосіб він позиціонує свою вищість й окремішність, претендуючи на деміургічну роль творця.

Наскрізним інтертекстуальним явищем у романі «Троянда ритуального болю» постає архетип Матері. Достеменно відомо, що Василь Стефаник був у надзвичайно тісному духовному зв'язку зі своєю матір'ю. С. Процюк зазначав: «Василько – улюбленець матері, її первородний син. Все життя Стефаника пройде під магічним знаком Матері» [3, с. 87]. Смерть матері внесла велику дисгармонію у життя письменника, викликавши навіть на певний час апатію до творчості. Відтак одним із ключових мотивів у романі постає мотив втрати (матері, коханих жінок) та породжені ним туга, розпач, сум. Традиційно архетип Матері підпорядковується концепту святості, вірності, ласки та впродовж життя людини на підсвідомому рівні виокремлюється у сильний первісний образ, який диктує особі допустимі правила моралі та поведінки в різних сферах життєдіяльності – особистісно-інтимній, суспільній, професійній тощо. Материнський вплив на долю Василя Стефаника відчувається особливо сильно, оскільки на несвідомо-інтуїтивному рівні український письменник шукав жінку схожого з матір'ю психотипу. У романі «Троянда ритуального болю» зазначено: «Пошуки жінок – це пошуки відблиску материнського обличчя» [3, с. 88], які хоч би віддалено нагадували йому про материнську любов. Синівська ж відданість оприявлена у творчій спадщині В. Стефаника низкою прозових творів – «Мати», «Марія», «Новина», «Катруся».

Романи С. Процюка «Троянда ритуального болю» й «Маски опадають повільно» потребують від реципієнта філософсько-аналітичних рефлексій. Вони не розраховані виконувати функцію розважально-

повчальної літератури, натомість зосереджують читача на глибокому аналізі постатей головних героїв, на розумінні багатьох філософських, екзистенційних, психоаналітичних питань. Інтертекстуальними маркерами біографічних романів «Троянда ритуального болю» й «Маски опадають повільно» можна вважати змішування жанрових площин (психоаналітичної біографії з щоденниково-епістолярною нарративною манерою), приховане та оприявлене цитування (уривки з листів Василя Стефаника, рядки з українських народних пісень, пряме цитування, алюзії), прийом кольорозіставлення з проєкцією на екзистенційні мотиви, введення міфів про Кассандру, Діоніса, Аріадну та ін., міфологеми сну в текстовій площині романів, драматизація архетипу Матері.

Романи «Троянда ритуального болю» й «Маски опадають повільно» – зразки психоаналітичних студій із дослідження психологічного портрета Василя Стефаника й Володимира Винниченка, що в перспективі слушно доповнити тезами про граничні психічні стани головних героїв (неврози, хитання, страхи), виникнення роздвоєності особистості, концептуальне поняття суперечливості характерів українських митців.

Література

1. Пастух Б. Степан Процюк: «Я не шукав середин...» // Літературна Україна. – № 22 (24 червня 2010 р.). – С. 4.
2. Процюк С. Маски опадають повільно: Роман про Володимира Винниченка / Степан Процюк. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 304 с.
3. Процюк С. Троянда ритуального болю: роман про Василя Стефаника / Степан Процюк. – К.: ВЦ «Академія», 2010. – 184 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 15.02.2019 р.
Рекомендована до друку д.ф.н., професором Хоробом С. І.*

BIOGRAPHICAL NOVELS S. PROTSYUK IN AN INTERTEXTUAL DIMENSION

A. O. Chernysh

*Sumy State Pedagogical University after Anton Makarenko;
Department of Ukrainian Language and Literature;
40002, Sumy, Romencka St., 87*

The article is devoted to the main markers of intertextuality in the novels of S. Protsyuk «The Rose of a Ritual Pain» and «Masks Falling Slowly» and their functioning in the text plane of the work. The intertextual potential of S. Protsyuk's biographical novels manifests itself in the archetypality that manifests itself in the mixing of genre codes (artistic biography, epistolary, memoirs, essays), and the actual intertextuality claimed mainly by an-

cient Greek myths and mythologems (Cassandra, Dionysus, Ariadne, Orpheus, Eternal Woman, Eve, Sisyphus, Scylla and Charybda, the Trojan Kingdom), as well as sleepy myths, representing a powerful dream space. Artistically built in the structure of works images of ancient Greek mythology contribute to the assimilation of the tragic world perception of the heroes (Kassandra – Vasyl Stefanyk), hedonistic and idealized conception of life creation (Dionysus – Volodymyr Vynnychenko, Orpheus – Volodymyr Vynnychenko), risky and adventurous lifestyle (between Scylla and Kharybda) etc. The names of famous artists and politicians (Grygoriy Skovoroda, Confucius, Seneca, Neron, Nietzsche, Baudelaire, Maupassant, Hitler, Stalin) have been introduced into the text plane of the novel «The Rose of a Ritual Pain», explaining in most cases the way of thinking, perception and understanding, as well as the creative manner, intellectual and spiritual development of Volodymyr Vynnychenko. The method of color matching used by S. Protsyuk senses the intertextual background of the novel about Vasyl Stefanyk, combined with quotations from Ukrainian folk songs. Much attention in the novel «Rose of a Ritual Pain» is paid to the existential motives of the work, distinguishing the key category of choice. The archetype of Mother, expressed in the novel about Vasyl Stefanyk, reinforces the intertextual potential of the work, distinguishing motives of grief, amount, loss.

Key words: *architextuality, intertextuality, myths, mythology, allusions.*